

ԴՐՕՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

2 Վ. Հ Ա Տ Ի Ն Ք Կ Ռ Ի Ե Լ

Այսպիսի մի ճգնաժամին, երբ տաճկահայ ժողովուրդը դրա հետ և Հայկական խնդիրը ծանր ու դժուարին ընդհանր են անցկացնում, երբ հայկական հորիզոնի վրայ դեռ չէ երևում ոչ մի աստղ և ամենայն ինչ սև մթնոլորտի մեջ է, այսպիսի մի ընդհանուր անհրաժեշտ է ունենալ կամքի ոյժ ու քաղաքացիական արիություն՝ դիտելու այդ վտանգաւոր դրութիւնը և ընդդիմադրելու նրան:

Բայց ներկայումս ի՞նչ է տեղի ունենում մեր կեանքում.— ժողովրդի մի մասի մեջ տիրում է յուսահատութիւն, մի երկու ամիս առաջ ոգևորած և սպանական ծառեր խօսողները սկսում են լռել, պապանձւել, «ազգասէրները» քաշւել, մի անկիւն մտնել, մի խօսքով, նրանք, որոնք վարժ են արեգակի տաքութեան, թեթև ցրտից սկսել են դողալ ու սենեակները մտնել... իսկ սրանց տեղը բռնում են նրանք, որոնք այս վերջին ժամանակներս չէին երևում, որոնք միշտ հակառակ են եղել յեղափոխութեան և քարոզել են խաղաղ կուլտուրական մրցում կամ ամեն ինչ թողնել ճակատագրին... Սրանց հետ միասին ոտի են կանգնում և նրանք, որոնք սուլթանի կառավարութեան ագէնտներն (գործակալ) են և գործում են հայկական կեանքում համաձայն նրա ծրագրի, որոնք ժողովրդին մղում են անպայման հնազանդութեան: Մի խօսքով, հայկական կեանքի հորիզոնի վրայ երևում են, մի կողմից յուսահատութիւն ու լքում, միւս կողմից օձի ծնունդների գլուխ բարձրացնելը, որոնք մտած իրենց բռնները՝ մեռած էին ձևանում, և իբրև հետևանք այդ բոլորի, մեր կեանքում, յեղափոխական տեսակետից, նկատուում են ընդհանրապէս նշույներ—այստեղ, այնտեղ խմբեր են երևում, որոնք աշխատում են ժողովրդին յետ մղել, որոնք ժողովրդին քարոզում են յետ նահանջել...

Դրութիւնը ծանր ու վտանգաւոր է, մանաւանդ նա ծանր է դառնում գաղթականութեան սկսելովը: Եւ

ո՞ր ժողովրդի կեանքում տեղի չեն ունեցել այսպիսի ծանր ընդհանր. նոյն իսկ մեր, հայերիս կեանքում քանի՞ քանի՞ այս տեսակ ծանր ընդհանր են եղել բայց և այնպէս ժողովուրդը չէ մեռել՝ ապրել է: Պապինք և մենք ու կը յաղթենք, և պարզապէս այն պատճառով, որ մենք կռիւ ենք մղում բռնակալի, բռնակալական ընդդիմ դէմ և ոչ թէ մի որ և է ժողովրդի. մեր կռիւը «ցեղական» չէ, այլ ազատութեան. մենք կըռուում ենք այնպիսի մի դրութեան դէմ, որը հիւանդոտ մարդկային կեանքի ծնունդն է, որը մեռցնում է այն ամեն ինչ, որ տանում է քաղաքակրթութեան, կատարելագործութեան: Եւ որովհետեւ ազատութիւնը, մարդկային կեանքը ապացուցել, հաստատել են, որ բռնակալի և ժողովրդի մէջ մղած կռուում յաղթողը միշտ ժողովուրդն է լինում, որովհետեւ իրերի ընթացքը, կեանքի հոսանքը տանում է դէպի կատարելագործութիւնը, իսկ բռնակալութիւնը իւր էութեամբ ու կազմաւորով մի խոչընդոտ է, պարզ է, որ նա պիտի յաղթւի, որ այդ արգելքը պիտի վերանայ: Սա ենթադրութիւն չէ, այլ պարզ մի ճշմարտութիւն. և այսպէս լինելով, հասկանալի է, որ մեր կեանքի ներկայ անմիջականութեամբ ու աննպաստ պայմանները վհատեցուցիչ չեն, այլ որ մենք գտնուում ենք մի վտանգաւոր դրութեան, կրիզիսի մէջ:

Մենք արդէն քանիցս մատնացոյց ենք եղել մեր մղած կռւի այս յատկութեան ու բնաւորութեան վրայ, շեշտելով՝ որ գոյութեան կռուում, երբ կռիւ մղողները բռնակալը ու ժողովուրդն է, յաղթողը լինում է միշտ ժողովուրդը, չնայած որ, յաճախ տեղի են ունենում կռուող ժողովրդի կեանքում յուսահատեցնող, վհատեցնող ընդհանր, չնայած այդ կռիւը շատ թանգ է նստում ժողովրդին, ջլատում է նրան:

Այսպիսի մի ծանր ընդհանր, մենք դարձեալ մատնացոյց ենք լինում դրա վրայ ու հրաւիրում հայ ժողովրդին չվհատել չլքանալ չգաղթել, որովհետեւ դրանով ինքը իւր գերեզմանը կը փորէ, այլ արհամարել դառն երևոյթը և ձեռք տաւ իւր յեղափոխական զաւակներին, արիութեամբ շարունակէ մղել իւր կռիւը, որովհետեւ յաղթութիւնը վերջ ի վերջոյ իրենն է. իսկ յաղթւելը ու յաղթելը տեղի է ունենում կռւի մէջ. ուրեմն կռիւնք շարունակաբար, արհամարելով

բորբոսնած ուղեղներով գործողներին, կոսկոտելով սո-
ցիալներին ու դաւաճաններին և հարածելով թըշ-
նամուն: Որքան էլ մեր կեանքի հորիզոնը ամպամած
լինի, բայց դարձեալ ազատութեան աստղը երևալու է.
ունենանք արիութիւն ու քաղաքացիական պարտաճա-
նաչութիւն կուսելու:

ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻՑ ՅԵՏՈՅ

(ՆԱՄԱԿ ԿԱՐԻՆԻՑ)

III

30/11 յունւարի

Կարնոյ այսպէս ասած՝ Բ ու Ր Ժ ու ա դ ա ս ա կ ա Ր-
դ ը, որ դեռ երէկ ցոյց էր տալիս իրեն հետաքրքրու-
ող հասարակական հարցերով, որը գործ էր դնում
ամեն աշխատանք յեղափոխականների համակրանքը վա-
յելելու համար և որը մինչև անգամ ձգտում էր յե-
ղափոխական շարժման ղեկավար հանդիսանալ, նոյն
այդ դասակարգը՝ հենց որ փոխւեցին հանգամանքները
և կշռի ծանր նժարը հակեց դէպի Օսմ. բռնապե-
տութիւնը, շուտ տեց երեսը յեղափոխականներից,
սկսեց հալածել նրանց. տարիների ընթացքում կառա-
վարութեան շուրջը քծնելու սովորած հայ էֆէնտիներ-
ը անտարբեր աչքերով չկարողացան տեսնել իրենց
շահերի քայքայումը և մոռացած ամբոխին, մոռացած բազմաչափ ժողովրդին, մտան իրենց իս-
կական դերի մէջ — Բ ու Ր Ժ ու ա զ ի ա յ ի պ ա տ-
մ ա կ ա ն դ ե Ր ը՝ որը պայմանաւորում է անձնական
շահերով և հասարակական շահերի դաւաճանութեամբ:
Ահա թէ ինչպէ՛ս վարւեցին Կարնոյ վսեմաշուք էֆէն-
տիները կոտորածից յետոյ:

Հրաւիրելով Շաքիր փաշայի և նահանգապետի
մօտ, նրանք մեղադրեցին առաջնորդ Ղեկնդ եպիսկոպոս
Շիշմանեանցին, իրեն յեղափոխական շարժման պարա-
զուէին. նոյն մեղադրանքը դրին նաև ժողովրդից մի քա-
նի անձերի և առհասարակ արհեստաւոր երիտասար-
դութեան վրայ: Բացի դրանից նրանք շնորհակալու-
թիւն յայտնեցին կառավարութեան յայնուհետ սուլթա-
նի՝, որ ծնողական սիրուց դրդւած՝ կամեցել էր կոտո-
րածով պատժել ստահակ զաւակներին. տեսէ՛ք ո՛ր է
հասնում թրքական լոգիկան — նրանց լըբութիւնը: Բայց
այդ բոլորը եղան սկիզբն հայ էֆէնտիների շահատա-
կութիւնների. Շաքիրի մի «աֆէրիմը» (կեցցես) լսե-
լու և կառավարութեան վստահութիւնը գրաւելու հա-
մար նրանք աւելի ծայրայեղ միջոցների դիմեցին: Մի-
ջանկեալ ասենք, որ «բարենորոգիչ-կոմիսար» Շաքիրի
կարին մոտ գործելիս, Շիշմանեան եպիսկոպոս Հ. Յ.
Դաշնակցութեան տեղական կոմիտէի խորհրդով հրա-
ժարւել էր դիմաւորելու նրան. նոյն արգելքը դրւել
էր նաև հասարակութիւնից զանազան մարդկանց վրայ:

Ծանր էր յեղափոխականների կողմից տրւած հարա-
ժը և Շաքիր փաշան յարմար առիթի էր սպասում
իւր վրէժը լուծելու առաջնորդից, որին համարում էր
առհասարակ աղբիւր ամենայն չարեաց:

Կոտորածից գրեթէ մի ամիս յետոյ՝ հայերին նորից
կոտորել տալու սպառնալիքով, նա հրաւիրեց հայ հա-
րուստներին և պահանջեց նրանցից հեռացնել տեղա-
կան առաջնորդին: Նրա իւրաքանչիւր հրամանը ճշդու-
թեամբ կատարելու պատրաստ հայ էֆէնտիները հենց
փաշայի մօտ կազմեցին հեռագիր և ուղարկեցին պատ-
րիարք Իզմիրլեանին, պահանջելով Շիշմանեանի անմի-
ջական հեռացումը: Պատրիարքը — ինչպէս արդէն սպաս-
ւում էր — կատարելապէս անհետեանք թողեց այդ հե-
ռագիրը, այնուամենայնիւ էֆէնտիները չյուսահատուե-
ցին և Շաքիրի խորհրդով աւելի շատ ստորագրութիւն-
ներով կազմեցին երկրորդ հեռագիր. բացի դրանից
Պատրիարքարան դիմեցին նաև հանրագրի ձե մի պաշ-
տօնագրով, որը շարունակ մի քանի օր ման էին ածել
տալիս տները և բռնի ստորագրել տալիս սրան, նրան:
Պատրիարքը դարձեալ մնաց անդրգւելի և գոհունակու-
թեամբ արձանագրում ենք, որ Շիշմանեան սրբազան եր-
բէք տեղի չտեց ո՛չ մի սպառնալիքի առջև. երեւի սրբազա-
նը հասկացել էր, որ քաջ հովիւը իր անձը գնում է
յօգուտ իւր ոչխարների: Այնուհետև վերին աստիճանի
ծիծաղելի էր հայ վսեմաշուքների դրութիւնը. ամեն
կերպ աշխատել էին, բայց չկարողացան վայելել իրենց
աշխատանքի պտուղը. այս դէպքում մեծ էր նշոյնպէս
Շաքիրի պարտութիւնը և ահա նա ամսոյս *) դիմեց
վճռական միջոցի:

Առաւօտը վաղ մի ոստիկանական պաշտօնեայի միջո-
ցաւ հրաւիրելով իւր մօտ Շիշմանեան սրբազանին, հա-
ղորդեց նրան իր ա տ է յ ի ս է ն ի յ է ն (բարձրագոյն
հրաման) երկու ժամաւ ընթացքում կարինից դուրս
գալու մասին: Նրան արգելեց մինչև անգամ քրոջը
տեսնել և կառքը հենց փաշայի մօտից ճանապարհ
ընկաւ դէպի Վ. Պոլիս, ոստիկանական խիստ հսկողու-
թեան ներքե: Յետոյ իմացեց, որ վճռած է նրան
աքսորել Երուսաղէմ՝ 20 ոսկի ամսաթօշակով. ասում
են, որ առանց Վ. Պոլիս հանդիպելու շոգենաւը կանց-
նի Երուսաղէմ:

Առաջնորդին աքսորելուց երեք օր յետոյ, Շաքիր
փաշան նորից հրաւիրեց հայ երեւելիներին և այս ան-
գամ նրանց ստորագրել տեց շնորհ ա կ ա լ ու-
թ ե ա ն հ ե ո ա գ ի Ր ս ու լ թ ա ն ի ն ուղղեալ, այն հայ-
րական հոգածութեան համար, որին արժանանալու եր-
ջանկութիւնը ունեցել են կարնեցիք 1891 թւականից
դէսը, կոտորւելով չորրորդ անգամ:

Հեռի լինելով՝ նոյն իսկ երկիւղի պատճառով կա-
տարած այս փաստերը արդարացնելու ցանկութիւնից
շտապում ենք յանուն արդարութեան արձանագրել
այստեղ, որ Կարնոյ ազնւաշուք էֆէնտիներից շատերը
կառավարութեան տւին զանազան ցուցումներ անցիա-
լում կատարւած յեղափոխական գործերի վերաբեր-
մամբ և ղեկավարներ հանդիսացան ժողովրդական ար-
դար շահերը կառավարութեան ինտրիգներին զոհ բե-
րելու արշաւանքին մէջ:

*) Թւականը անընթեռնելի էր:

IV

Հոկտ. 18-ից անցել է մօտաւորապէս երկուք ու կէս ամիս, բայց ոչ մի ընդհանուր միջոցառում սարսափելի կոտորածը. երեւակայեցէք ինչ անտանելի դրութիւն. Խրաքննչական քննութեամբ է միմիայն վերջին անցքերի վրայ. խօսակցութեան տարբեր նիւթ չկայ: Անցեալ օր մի չափազանց վստահելի երիտասարդ հետեւեալը պատմեց, որ իրեն բնաորոշ կուրեօզ (հետաքրքրական դէպք), հարկ ենք համարում հաղորդել «Դրօշակ»-ի ընթերցողներին. «Կոտորածը սկսւելուց երկու ժամ յետոյ—ասում է նա—տուն փախչել կամենալով՝ ես դուրս եկայ իմ թագստոցից և անուղղակի ճանապարհներով դիմեցի դէպի տուն. Գլորի-Չէշմէ ասլաճ թրքաբնակ թաղով անցկենալիս՝ պատահեցի, ըստ երևոյթի, մի տարեց թիւրքի, որը յանկարծ բռնեց ձեռքիցս և առաջնորդեց ինձ դէպի իւր տունը. «Կէլ սէնի ազատ խոսքիմ» ասելով (արի՛ քեզ ազատեմ): Տարաւ ինձ իւր սենեակը, նրստացրեց և մի ամբողջ ժամ հարց ու փորձի ժամանակ կարծես կամենում էր նա սփոփել ինձ քաղցր խօսքերով. յանկարծ վերկացաւ տեղիցը, իջեցրեց սուրը և հրամայեց ինձ մերկանալ. ես նրան աղաչում էի, պաղատում էի, որ խնայէ իմ կեանքը, բայց բոլոր աղաչանքս անցաւ ապարդիւն. ստիպւած մերկացայ համարեա՛ բոլորովին. և ահա Մէհմէտ աղան—պսպէս էր նրա անունը—սկսեց սրի մեղմ հարեցնել տալ թիւերիս, ծնկներիս և առհասարակ մարմնիս անմիտ մասերին: «Ի՞նչ ես անում ախր, Մէհմէտ աղա, չէ որ խոստացար դու ազատել իմ կեանքը». իմ հարցին՝ նա սրբեց արդէն արիւնաշաղախ սուրը և դնելով պատեանի մէջ, պատասխանեց «Չարար եօզ օղլում, պիղիմ քիթապըն հիւքմի տիր քի կեափուրտան մութլաֆ գան չըգարտմալը». (վնաս չունի, զաւակս, մեր ս. գիրքը տրամադրում է անպատճառ արիւն դուրս բերել կեափուրից): Այդ ընդմիջումներին մի գոհանակութիւն փայլում էր նրա դէմքի վրայ. խնամքով փաթաթեց վերքերս, դեղ դրեց և հաց կերցնելուց ու թէյ խմացնելուց յետոյ, ինձ ճանապարհ գցեց դէպի տուն»:

Ահա թէ ի՞նչ է նշանակում մահմեդական կրօնական ֆանատիկոսութիւն:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ՊԱՐՍԿԱ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԻԹԻՅ

IV

Պարսկաստանի սահմանակից Աղբակ գաւառի ամբողջ հայ գիւղերը, ըստ սովորականի, ենթարկւեցին անընդունալ բարբարոսութիւնների, թալանութիւնների և սպանութիւնների, տեղացի և դրացի մի քանի քիւրդ ցեղերի կողմից, որոնք կոչւում են՝ գարդարցիներ, մէրզկիներ, մէհմէտցիներ և այլն: Ամբողջ գիւղերը՝ մօտաւորապէս 23, մոխրակոյտեր են շինել. բնակիչներից նրանք, որոնք կարողացել են ազատւել լցւել են Աղբակի գաւառա-

կան քաղաքը՝ Բաշկալէ, մի մասը անցնում է սահմանը և թափւում սահմանակից Սալմաստի և Ուրմեա-յի գիւղերը, իսկ մնացածներին՝ ձեռք ընկածներին, կոտորում են, կանանցը բռնաբարում, մալ տաւար թալանում տանում լճ, լճ կանչելով. հայ աղջկերանց ստինքներում իրենց նիզակները խրելով զարճանում են և դիւային ուրախ բացագանչութիւններով իրար խրախուսում «Լէխըն, կոժըն, էվ ֆլայ ա, թալան մալէ ֆլան ա»: (Չարկէք, սպանեցէք, սա հայ է, ֆլայի-հայի նախատական անունը—ապրանքի թալան է...) Այդ բոլորի անել տուող Բաշկալայում նստող շէյխ Համիդն է, մի փոտած, ատաճները թափւած հին գայլ իր ձեռքի տակ ունենալով մարզկիների պետ՝ Շարաֆ պէյին, շիկակների ցեղապետ՝ Մահմատ փաշային և սրանց նման մի քանի պատուհասներին...

Թալանւած տաւարի, ոչխարի և կատարւած օր ցերեկով սպանութիւնների թւերը հետեւեալներն են.

	ՈՉԽԱՐ	ԳՈՄԷՇ	ԵՉ, ԿՈՎ	ՍՊԱՆ.
Բիս	700	24	45	2
Սօրան	500	—	—	1
Բերդակ	400	12	29	1
Բազ	800	40	80	2
Առակ	500	30	50	2
Մալքաւա	600	50	85	2
Ճամէպատկան	800	40	90	—
Խառատան	500	20	50	—
Հէրէսան	800	34	90	—
Չուխ	500	21	70	—
Գարաբուլի	600	25	75	—
Երնկէնի	900	50	120	2
Բժնկերտ	600	30	50	—
Բաբլասան	800	40	90	2
Սօրատէր	1200	70	150	1
Չընգեալի	600	15	50	1
Աշկերտ	300	13	40	1
Լաշիտ	120	8	18	1
Ճուլամէրիկ	—	—	—	1
	11,220	502	1182	19

Առեւանգել են Բազ գիւղում մի հարս, իսկ Առակ գիւղում՝ մի աղջիկ և մի հարս: Առեւանգութիւն տեղի են ունեցել և՛ Հէրէսան և Գարաբուլի գիւղերում:

Ցորեն, իւր պանիր և ուրիշ բոլոր ուտելիքները շէյխ Համիդը իր արքանեակներով լցրին իրենց ամբարները, իսկ խեղճ գիւղացիները դռները ընկած հաց են մուրում...

Աղբակ գաւառի արեւմտեան կողմերում գտնւում են նորդուզ, Մոկս, Շատախ, Խիզան, Ողմ, Գառգառ. և այլն հայ ազգաբնակչութիւններով լեցւած գաւառները, որտեղներում նոյնպէս ոչ մի չէն գիւղ չի մնացել բոլորն էլ ենթարկւել են Աղբակի սարսափեցնող վիճակին: Վերոյիշեալ Խիզան, Ողմ և Գառգառ գաւառների ամբողջ հայ ազգաբնակչութիւնը վերջերս մահմեդականացան և այդպիսով ազատւեցին սոսկալի կոտորածից: Գրաւացի քրդերը քանիցս անգամ յարձակւում են Խիզանի Ս. Խաչ վանքի վրայ, բայց վանահայր Սահակ

վարդապետը 20 հոգով երկար պաշտպանում է: Վատաղած քրդերը վանքին տիրանալով՝ վանահայրը մորթագերծ են անում և յարդալից մորթին կախ են տալիս ծառից 4 օր:

Վերոյիշեալ գաւառները թաւանողներ գլխաւորապէս գրաւանցի, տիտերցի և խալիլանցի քիւրդերն են:

Վանի կից հին Երւանդունիք գաւառը — այժմեան Հայոց Ձորը, թաւանելիս, գրաւանցիների ցեղապետ Թամէն երբ իր հրոսակախմբով կը մտնի Գըզըլդաղ անունով գիւղը, գիւղի ուէս, մահտեսի Փոխան կտրիճ ծերունին, հրացանը ձեռքին դուրս կը գայ ընդ առաջ Թամէի և մի գնդակի հարածով թաւալդոր գետին կը փռի աւազակ ցեղապետին: Վտրիճ ծերունուն յաջողում է առ ժամանակ ետ կանգնեցնել հրոսակներին. ցեղապետի սպանութիւնը տեսնելով, քիւրդերը պատրաստում են փախչելու. բայց քիչ յետոյ կրկին յարձակումով ամբողջ գիւղը թաւանում, կոտորում են. մահտեսի Փոխանը մի կերպ ազատում է: Ամբողջ Հայոց Ձորի գիւղերը Գըզըլդաղի դժբախտութեան ենթարկելով՝ հեռանում են: Մահմուտիէ գաւառի ամբողջ գիւղերում էլ ոչ մի շնչաւոր չեն թողել: Բողազ-Քեասան և Աղարա գիւղերի տեղերն անգամ չեն երևում: Սրանք այն գիւղերն են, որտեղ երևացել են հայ հայդուկային խումբերը Սարայի Ձեօլ-Ձիմանում կատարած քաջագործութիւններից վերջ և որտեղ մեր քաջարի խումբը սպանել էր Ջնդի և Շաւէշ քիւրդ հրոսակապետներին իրենց խոլամներից շատերի հետ միասին, որտեղից և անձնուրացների խումբը պատուելով քրդերի շղթան՝ անյայտանում է Աղթա-դաղի լեռներում...

Վերջապէս ամբողջ Վասպուրական նահանգը՝ սար, քար, դաշտ ու ձոր, գետ ու առակ կարմիր են ներկւել. Լէնկ-Թեմուրի, Շահ-Աբբասի ժամանակներն են մեզ յիշեցնում ամենավառ գոյներով: Մէջտեղում մնացել է միայն Վանը, որտեղ դեռ չէ համարձակում կառավարութիւնը կոտորած անել արեան հեղեղներ հոսեցնել: Շրջակայ ամբողջ գաւառներից ովքեր կարողացել են իրենց ջանն ազատել, թափւել են Վան: Այստեղ էլ բացի սպառնացող սոսկալի կոտորածից, որ րոպէ առ րոպէ սպասում է, անտանելի սովն էլ միւս կողմից սկսել է տանջել, առանց այն էլ մաշած, հալած խեղճ հայ ժողովուրդին:

Վերջերս Բիթլիսի կոտորածի հերոս փաշան մի քանի վաշտ զօրքով Վան է եկել: Քաղաքի շուրջն արդէն սոված գայլերի նման հազարաւոր ձիււորներով պատրաստ հսկում և սպասում են քիւրդերը, որպէսզի հենց առաջին նշանից սկսեն թալանը և կոտորածը դրսից. իսկ ներսից, արդէն կանոնաւոր, բաւականաչափ մեծ թւով զօրքը և զինւած տաճիկ հասարակութիւնը պատրաստ է և անհամբերութեամբ ատամները կրծատացնելով բարձրագոյն հրամանին է սպասում, իսկ իրենց ցանկալի հրամանը ցարդ ուշանում է, իսկ առանց պարձրագոյն հրամանի չեն համարձակում...

Կ Ո Տ Ո Ր Ա Ծ Ն Ե Ր

Մ Ո Ւ Շ

1

20/1 նոյեմբեր

Հոկտ. 14-ին, շաբաթ օր, քաղաքիս հայ հասարակութիւնը վաճառանոց իջած, իւրաքանչիւր դր իր գործին և աշխատանքին գնացած միջոցին, նկատելով թիւրք հասարակութեան տարօրինակ սպառազինումն և խումբ խումբ հրապարակի վրայ շրջելը և ասդիէն-անդիէն առնելով երկիւղալի լուրեր, ահ ու սարսափով պաշարւած՝ խանութներն փակած և գործերն թողնելով իրենց տուններն ապաստանած են: Այդ միջոցին վրայ հասնելով Բաղէշի սոսկալի կոտորածի լուրն, այլևս հաստատեցան տեղւոյս հայ հասարակութեան իրաւացի կանխածներն և երկիւղն: Բաղէշի դէպքի լուրն պաշտօնական հեռագրով հասաւ կուսակալէն տեղւոյս կառավարչին, որ թէև այդ դէպքը հայոց նախաձեռնութեամբ կատարւած լինելը կը հաղորդէր, սակայն Բաղէշի դիրքին և ազգաբնակչութեան ծանօթ մարդիկ հաստատապէս համոզւած էին, թէ հայք ծանր կոտորած են կրած թիւրք խուժանէն և կառավարութիւնը հայոց կը վերագրէ, չգիտենք ի՞նչ սափանայական դիտաւորութեամբ:

Եւ արդարեւ, ինչպէս թիւրքերի ընթացքէն և սպառնալիքներէն յայտնի կերեւէր, նոյն օրն ի գործ պիտի գնէին իրենց չար նպատակը, եթէ հայերը չի նախազգուշանային:

Յանկարծ 50 հոգիէ բաղկացած մի հեծելազունդ զինւոր քաղաքիս հայոց թաղերն շրջելու հանձնան, որոնց զօրապետը դառնալով եկեղեցիին առջև հաւաքւած հայ հասարակութեան, ըսած է հեռեւեալ անարգական խօսքը՝ «Քեաֆիրէ՛ր, պու շէյլերին սէպէսլի հէփ սիզ սինիզ (անհաւատներ, այս բաների բոլոր պատճառը դուք էք)»:

Տեղւոյս կառավարիչ փաշան հայ և թիւրք երեւելիներն հաւաքելով իւր տունը, հետեւեալ ուշադբաւ և զարմանալի յայտարարութիւնը ըրաւ հայ երեւելիներին սպառնական լեզուով՝ «Երէկ միջօրէին Բաղէշի հայեր թիւրքաց աղօթքի ատեն յարձակելու են մզկիթներին վրայ և լուսամուտներէն ու դռներէն գնդակահար են արեր և սպաներ իսլամ հասարակութիւնից 90, իսկ զինւորներից 30 հոգի. այստեղ, Մուշ ալ հայեր պիտի յարձակին եղբր իսլամաց վրայ, ուստի պէտք է, որ դուք միջոցներ ձեռք առնէք վտանգին առաջն առնելու համար»:

Հայ երեւելիներէն Սերունի Յովհաննէս էֆէնդի ազդեալէս դիտողութիւն ըրած է, թէ քաջարձակապէս անկարելի է, որ Բաղէշի հայեր յարձակւած լինին իսլամաց վրայ և բոլորովին անհնար է, որ Մշոյ հայերն ևս յարձակին և անկարգութիւններ առաջ բերեն: Կառավարիչը զայրացած նորա այդ յանդուգն պատասխանին դէմ, բացաբանչել է «Դուք

ինչպէս կը յանդգնէր սխալ հանել վալիին տւած պաշտօնական հեռագիրը. հիմա զձեզ տասն տարւան բանտարկութեան դատապարտել կը տամ. հայեր չէին, որ կայսերական այսքան երկիրների մէջ յարձակումներ գործեցին և խռովութիւններ յարուցին. հայեր չէին, որ քիչ մնաց մայրաքաղաքը տակնուվայ դարձնէին, այժմ էլ կը համարձակիք ըսել. թէ հայեր այդպիսի անկարգութիւններ չեն կարող ընել: Կառավարիչը պահանջներ է հայերէն՝ ստորագրութեամբ երաշխաւորել հայ հասարակութեանը և վաճառանոցները բանալ տալ. իսկ հայք պատասխաններ են՝ թիւրքերէն պահանջիր ստորագրութիւն: Այսպէս թեր ու դէմ խօսքերէ յետոյ, կառավարիչը արտոններ է հայ երեւելիներին միկնիլ մի քանի ժամէն յետոյ դարձեալ հաւաքուելու և այս խնդրոյ վերջ մը տալու յանձնարարութեամբ: Ապա դիմելով Անգլիական հիւպատոսարան, խնդրել է դեր-հիւպատոսէն, որ Բաղէշի պատահած դէպքը կառավարութեան ծանուցման համաձայն հեռագրէ ի Պոլիս, իւր դեսպանատան: Թէև չգիտենք Անգլիական դեր-հիւպատոսի տւած հեռագրի պարունակութիւն, սակայն առաջնորդի փոխանորդ. հօր հետ մի տեսակցութեան մէջ հաւատացուցած է, թէ դեսպանատան հեռագրած է միայն Բաղէշ դէպք պատահած լինելը, իսկ մանրամասնութիւն կը հաղորդէ Բաղէշէն իր ստացած ճշգրիտ տեղեկութիւններէն յետոյ:

Տեղւոյս ծանօթ իւլեմաներէն մոլեռանդ հաճի Թալիպը, որ ներկայ ամսոյ սկիզբը Բաղէշ էր գնացած, տեղւոյն շէյխերու և իւլեմաներու մասնակցութեամբ, գրգռել և դրդել է իսլամ հասարակութիւնը՝ կողոպտել և կոտորել հայերը. թէև տեղական կառավարութիւնը ի ցոյց հայոց թնդանօթներ է հաներ քաղաքին բարձրաժանդակներին վրայ ու սպառնացեր է թրքաց թաղերը ուժեղացնել, եթէ չի հանդարտին, եթէ համարձակին հայոց վրայ յարձակիլ: Թիւրքերն ալ սկսեցին արտաքուստ հանդարտութիւն ցոյց տալ, հաճի Թալիպն ալ խոստացեր է խռովութիւն չի հանել և մեկներ է Բաղէշէն Մուշ, սակայն անոր մեկնման յաջորդ օրը, հոկտ. 13-ին տեղի ունեցած է դէպքը:

Հաւաստի լինելու ենք, ինչպէս հետզհետէ հասած լուրերն ալ կը հաստատեն, որ հրահանգւած և դրդուած իսլամ խուժանը յարձակելով հայոց վրայ, սարսափելի ջարդ է տւեր անոնց: Արդէն Բաղէշի անգէն և թուով շատ պակաս հայերը չէին կարող դիմադրել նախապատրաստուած տեղական և լեռնաբնակ վայրերի խուժանին յարձակման. այնպէս որ նմանը շատ քիչ անգամ տեսնուած ծանր կորուստներ են տւած: Ուրբաթ օր միջօրէի աղօթքի ատեն, մեծ թուով մօտեանցի և խոյթեցի վայրենաբարոյ աշիրներն տեղացիների. հետ հաւաքուելով մզկիթների մէջ և շրջակայքը, և պէտք եղած հրահանգը նպնիսկ մզկիթներէն առնելէ յետոյ, անմիջապէս բռներ են հայոց վաճառանոցների ճանապարհները և սկսել են սրէ անցնել հայերը, աւարի առնել վաճառանոցներն ու խանութները, ոչ մի բան չթողնելու պայմանաւ: Մինչև ցարդ հասած տեղեկութիւններ կիմացնեն, թէ քաղաքացի վաճառականներէն սպանւած են 170 անձ, արհեստաւորներէն՝ 300, իսկ պանդուխտներէն և շրջականներէն առևտուրի համար եկողներէն՝ 380: Խուլթիկ գիւղ սարսափելի կոտորած եղած է և սպանւածների թիւը կը հաշւեն

հինգհարիւր անձ. իսկ շրջակայ գիւղերից հազար հինգհարիւրի չափ: Սակայն այս թւեր չէ կարելի ճիշդ համարել. առհասարակ կը կարծւի, թէ սպանւածների թիւը այս նշանակւած գումարներէն շատ աւելի է: Դժբախտաբար մանրամասնութիւնները կը պակսին և ստիպւած ենք քրդերից միայն հատ ու կտոր տեղեկութիւններ քաղել և առ այժմ ադոնցմով գոհ լինել, մինչև որ հաղորդակցութիւն հաստատուի և հաստատ տեղեկութիւններ ստացւեն:

Տեղւոյս բաղէշցի վաճառականներ քանի օրէ ի վեր է հեռագրել են Բաղէշի բարեկամներին՝ տեղեկութիւն ստանալու համար, սակայն մինչ ցարդ պատասխան չեն ստացած: Անգլիական դեր-հիւպատոս դէպքին յաջորդ օրը հեռագրած է Մըստըր Ճօրձին իրեն և իրենների առողջութեան վրայ տեղեկութիւններ առնելու համար. 3 օրէն հազիւ պատասխան ստացաւ, թէ ցարդ ողջ են:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐԸ

(№ 5-ի շարունակութիւն)

26. Հեթում Տիրատուրեան, 30 տարեկան, վաճառական: Իր երեք եղբայրներն շարաշար սպանւելէ վերջ կառավարութիւնը յարմար տեսած է ասիկա ալ բանտել: Կամբաստանի՝ թէ դէպքին օրը Աւստրիական շոգենաւէն երկու զինւած հայեր բերել տալով՝ տաճիկներուն դէմ հանած է և թէ քաղաքին բոլոր յեղափոխականներն իրեն ծանօթ են:

27, 28. Յակոբ Տէր Մկրտչեան, 35 տարեկան, յանձնակատար: Տօքտէօր Եղիա Էնչէրեան՝ բժիշկ. Այս երկուքը կոտորածէն յետոյ Կիւղէլ-Սարային մէջ խօսած են իւր թէ՛ յերբոր մենք բանտէն դուրս ելնենք՝ առաջին գործերնիս պէտք է ըլլայ կոտորել տաճիկները:

29. Հաճի Մարտիրոս Արաբեան, 80 տարեկան, վաճառական է: Ասիկա յանցաւոր կը նկատուի անոր համար, որ դէպքին օրը իր տնէն երկար և զօրաւոր դիմադրութիւն մը տեղի ունեցած է. Զինուորները ասոր տան վրայ էր, որ թնդանօթ շուկած էին:

30. Յարութիւն Շահրիկեան, 42 տարեկան, փաստաբան: Կամբաստանի, թէ գիւղերու մէջ քարոզող և քաղաքի ժողովուրդն ալ գրգռող յեղափոխականներէն է: Ասոր վրայ ծանրացուցած են և մի շարք անհեթեթ զրպարտութիւններ, որոնք բղիւսած են միմիայն խոզապուխ վալիէն, նէմիզադէ վաշխառու Օսմանին և այլ նախանձոտ մարդկանց կեխտոտ խաղերէն:

31. Հմայեակ Ֆէթվաճեան, 21 տարեկան, անգործ: Իր բնակած տնէն զէնքեր նետուելուն՝ կը բանտարկուի: Այս փափկասուն, ողորմելի արարածը դուրս ելնելու խորհրդով շարունակ նեղւած, պատրաստ էր իր փուռ անձը փրկելու համար՝ դիմել նոյն իսկ անտերքի միջոցներու: Յայտնի լրտես և ոճրագործ հայ-կաթողիկ Պետրոս Խանկանը, ծանօթանալով ասոր՝ հոգեկան դրութեանը, իւր խորհուրդ, կառարկէ, որ եթէ կօմիտէի անդամներուն անուններն կարողանայ զինւորական

ատենին յայտնել, շուտով բանտէն կազատւի, եթէ ոչ՝ յաւիտեան բանտը կը մնայ:

Այս առաջարկը Հմայեակին հաւանութեանը արժանանալով, առանց դանդաղելու դիմեց ատենին և յայտարարեց՝ թէ կօմիտէի անդամներն 1) Մանուկ Թաթոսեան, 2) Յարութիւն Շահրիկեան, 3) Յովհաննէս Պրկըքլեան, 4) Տէր Վահան քահանայ Խնոյեան, 5) Յակոբ Աստուրեան, 6) Ստեփան Եղիազարեան և 7) Գրիգոր Վարդանեան անձնաւորութիւններն են: Զինւորական ատենը այսքանով գոհ չլինելով, պատւիրեց ռազմավթերքներու թագստոցի մասին ալ տեղեկութիւն հաղորդել:—Թշառականը այսկերպ անյաջողութեան բախւելուն՝ զգաց թէ իր դերը ո՛ր հասած է, հասկցաւ արած սխալ քայլը և յիմարաբար սկսաւ ծեծել գլուխը:

Որքան որ իր խօսքերէն մի նոր ծանր հետեանք առաջ չեկաւ, սակայն ամօթէն ու խղճի խայթէն տառապած՝ ուզեց անձնասպան ըլլալ և միեւնոյն ատեն վախնալով, որ մի գուցէ իր պախարակելի վարմունքը հրապարակ ելնէ, աճապարեց յետ պահանջել խոստովանագիրը՝ ծանուցանելով, որ քանի մ'օր առաջ յայտնածներն բոլորովին յերկրւած բաներ են:

32. Հաճի վարդան Անանեան, 46 տարեկան, ճաշարանապետ (պարսկահայատակ): Ասոր մի քանի թիւրք թշնամիներն կը վկայեն՝ թէ իր ճաշարանէն ալ հրազէն պարպած է:

33. Յակոբ Շաւարշ, 40 տարեկան, յանձնակատար: Դէպքին օրը իր բացակայութեան միջոցին գրասենեակէն (իբր թէ) զէնք պարպւելուն պատասխանատու բռնւած է:

34. Արշակ Ֆիլիսեան, 34 տարեկան, ռեսուցի: Կոտորածին յաջորդ օրը Կոստանտինօփի խանը բանտարկւելուն, հրապարակին վրայ փուած անձանաչելի դիակներու թողած տպաւորութենէն մտային խանգարում մ'ունեցաւ և ինքզինքը պատուհանէն վար նետեց:— Կառավարութիւնը այս շարժումով կուզէ բացատրել թէ կասկածելի մէկն է:

Բանտէն արձակւած են Վարդգէս Տէր Օհանեան, հաճի Խինաս Թիւթիւնճեան և Պետրոս Աւետիքեան:

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Ա Կ Ե Ր Տ

I

Ինձ կերելի թէ՛ բարենորոգումի ամեն մի յօդւածի տրամագրութիւնը, կողոպուտ, աւերում, սպանում և փչացում եղած է հայուն համար: Դեռ բարենորոգում ըսւած անւանական կամ երեւակայական կարգադրութեանց և բարեփոխութեանց պաշտօնական յայտարարութիւնը մէջ չը հասած, դեռ հազիւ հազ անոր հեռաւոր ձայնն, անդունդէ լսող խուլ որոտումի նշման՝ մեր ականջին դիպած, երբ ժողովուրդը, այդ դարաւոր տառապեալը, կսկսէր երեւակայել այն կարծեցեալ հանգիստը և սփոփը, որ արդար իրաւունքն է

ամեն ժողովրդի: Բայց փոխանակ մեր ակնկալութեանց՝ այնպիսի անագորոյն հարւածներու տակ կը ընկճեն հայութիւնը, որ պահ մը կարծեցիկը, թէ դարերու ետ կերթայ մարդկութիւնը:

Թէև այդ մահացու շանթերը տնօրինւեցան գրեթէ ամբողջ թշառ հայաստանցիի գլխուն, բայց կարծեմ, իր անլուր աւերումներով, կոտորածներով՝ ամենէն աւելի վնասուողը Տիգրանակերտ եղաւ՝ իր մօտակայ և հեռակայ հայաբնակ գիւղերով, աւաններով և այլն. հոս կատարւած ամբողջ խեղճութիւնները կարծեմ դեռ չպարզեցան քաղաքակիրթ աշխարհին առաջ այնքան, որքան միւս բաղդակից գաւառական անկիւնները. ահա այս պակասը լրացնելու պաշտօնով կը փութամ գրիչը ձեռքս առնել, թէև վերաւոր, գէթ քանի մը տեղեկութիւններ հաղորդել ընթերցող զգայուն հասարակութեան:

II

Հոկտ. 17-ին քաղաքի հիւսիսակողմը, «Մերան-Ղուռ» կոչւած թաղի թիւրք բնակիչներէն «Հիւսէյն» անուն անձ մը, որ իբր թէ բարենորոգման ծրագիրն ընդունւելու խնդրէն զայրացած, կէս օրին քաղաքիս կեդրոնը գտնւած «Ուլի» ճամի հոյակապ մզկիթի բակին մէջ կատաղի ու հրէշային կերպարանքով՝ սա պէս բառեր կը պոռթկայ՝ «տէվլէթ կեաւուրէրէ ալթը վիլայէթ վէրմիշ, պիզ կապուլ էթմիէրիզ...» պետութիւնը կեաւորներուն վեց նահանգ տւած է, մենք չենք ընդունել և այլն: Այս խօսքերն՝ որուն կը կցէ կայսեր համար հայհոյալից բառեր, արտասանելով մեծաձայն, իսլամ ահագին ամբոխի մը առջև, հրաւեր կը կարգայ ամբողջ «ուսմէթի մուհամմէդներուն», իրեն աջակցելու՝ որպէս զի ընդդիմանան կայսեր իրադէին և թող չի տան, որ իրենց հողերն ձգւին կեաւորներուն: Ամբոխն հետզհետէ ստւարացաւ երեքհազարէ աւելի բազմութեամբ, ցոյց կուտայ՝ թէ տրամադիր է առաջարկւած հրահանգներն գործադրելու: Նոյն պահուն հանրագիր մը կը պատրաստուի և բոլորէն, ակնթարթի մը մէջ ստորագրւելով, կը շրջի կուսակալ՝ Էնիս փաշային՝ սուլթանին հաղորդելու համար իրենց արդար բողբոջը:

Կերէի 3 օր յետոյ, ճիշտ ուրբաթ, հոկտ. 20-ին, պատասխանն հասած էր, անշուշտ, յուսացւածէն աւելի, նպաստաւոր մահմեդական խուժանին պահանջմանց, քաջալեր մը խուժանին հայրենասիրական խրժողական ընթացքին: Բայց մահմեդական ժողովուրդը իր բարբարոսական գործունէութեանց հետ չուզեց ձեռքէ հանել կարգ մը վարպետորդի հնարքներ՝ որով հայերն կամքաստանէին իբր նախադրձակ: Նոյն օրը 8-10 թիւրք երիտասարդներ՝ հայու տարազով, սպառազինւած, կը շրջին քանի մը ճամբաներու վրայ յարձակում տալու՝ իբր հայ խուժարարներ և ահա, անմիջապէս, իբր թէ՛ այդ ենթադրեալ հայ խուժարարներու ապօրէն ընթացքէն կարի յուզւած, թիւրք խուժանը, նախապէս պատրաստւած և զինեալ, նամազի ատեն մզկիթներէն ելնելով, կէս օրին (ժամը 7-ին ը. թ.) ահագին խառնիճաղանձ բազմութեամբ և վայրագութեամբ կարշաւէ նախ խանութներու, կրպակներու, վաճառատուններու վրայ, կողոպուելով, թալնելով, ձեռք ընկածը, ընդիմացողը կամ փախչողը՝ սպանելով:

զարնելով, վերադարձելով հարաձգելով: Խանութներու կողովուրդով չբաւականացած՝ շատեր կը յարձակին մօտակայ, աւելի անպաշտպան տուններու, բնակարաններու վրայ, կողովակելով, աւերելով կամ փլայտաւ ընելով: Ա՛լ, հոս կը թողում անգուժ, անհաւատ, քարասիրտ եւրոպացիին երեւկայել ժողովրդային այն աղէկաւոր, սրտակեղէկ, հեծեծանկներու, ողբերու, կոծերու վայնասուն՝ որուն ի լուր, ամենէ քարասիրտ մարդիկ իսկ չէին կարող չարտասել: Քանի մը ժամեր յետոյ այս վայնասուններուն, կը յաջորդէ բոցախառն, յարածուն հրդէհի մը ճարձատիւն: Կառավարական հրամանով զինւորներն կարտօնէին ամբողջ խանութներն հրձգելու: Անշուշտ թաքուն մեքենայութիւն մը կար, դադարկ կրպակները այրելու մէջ: Հրդէհը մինչեւ առաւօտ, ազատ արշաւանքով, ամբողջ խանութներն լափած էր, որոնք բոլորն ալ տախտակ էին: Արդէն իմացած էինք, թէ պարոպատուններու առջև, որոնք մինչև այն ժամանակ ամրապէս փակած կը մնային, անհամբեր կսպասէին «Զիլան» ըսւած դաւառի շէյխի արբանեակ հրոսակախմբերը, 8000 է աւելի, որոնց առջև բացւելով դռները, թոյլ կտրւի երթալ օգնել թիւրք եղբայրներու կողովուրդին, աւերումին և կոտորածի գործըն՝ պահանջւած սահմանին հասցնելու համար:

Կարծեմ, ինչպէս ամենուրեք, նմանապէս քաղաքիս մէջ, այս աղէտը բարձրագոյն հրամանով կատարւելն մասամբ ապացուցած պիտի ըլլամ, թէ ըսեմ, թէ կառավարութիւնը իր ոստիկան, հեծեալ զինւորներով՝ ամբողջ 4 օր դռնփակ մնաց իր պարսպապատ բերդ ըսւած կառավարատունը, ականջ չդնելով բնաւ հեծեծանքի աղաղակներուն, և բազմաձիգ հրացաններու գող պայթիւնին, որոնք կարկուտի պէս կը տեղային հայերու գլխուն: Այդ մահասփիւռ օրերու մէջ, որոնց յիշատակն սարսուռ կազդէ մտքի, ի՛նչ հարստութիւններ փչացան, ի՛նչ գոյքեր, կարասիներ ոչնչացան և ի՛նչ կեանքեր, հոգիներ, անլուր, աներեւակայելի տանջանքներով՝ յօշոտւեցան, խողխողւեցան քիւրդ և թիւրք խուժանի միացած սուրերու հարւածներուն տակ, քանինքն զրկւեցան իրենց սիրական մարտիրոսներն գէթ իրենց ձեռքով թաղելու երջանկութենէն:

Օրերով փողոցի շուններուն առջև դիակներ, մարմնի անդամներ, քաշկուտեցան, անոնց կեր տալով: Ո՛վ կը համարձակէր ոտք կոխել փողոցն, դիակներու թւին վրայ հատ մ'ալ աւելցնելու վտանգէն սարսափած:

Թէ կեանքի, թէ ինչքի կողմէ՝ ամենէն աւելի մեծ կորուստ տուողներն եղան այն հայեր, որոնց բնակարաններն պարսպին մօտ, կամ բազմաթիւր թաղերու մէջ, և կամ քաղաքիս կեդրոնին մօտ՝ Ս. Կիր. Մայր-եկեղեցիին թաղերէն հեռու լինելու դժբախտութիւնը ունեցած են: Այդ թաղերն, անգուժ յարձակումին առաջ ինքզինք պաշտպանելու բոլոր միջոցներէն զուրկ, և արդէն, մեծ մասամբ, աղքատիկ բնակիչներ ըլլալով, ռուսկայի աղէտներու ենթարկւած են: Հատերու գոյքը, ինչքը կողովակէն և ձեռքերին ինկածները սուրէ անցնելէ յետոյ, քարկղով բնակարանին այրած, աւերած և կամ քանդած են անբնակելի կերպով: Իսկ այն թիւն, որ իր միակ հոգին, գերմարդկային ճիգերով կրցած է ազատել, ապաստանած է հայ թաղերու մէջ, և ոմանք ալ Անգլիական հիւպատոսարանը, որ պաշտպանւած էր քանի մը զինւորներով: Ասոնք իրենց

անցքին վրայ փողոցներու մէջ, հանդիպած հայերն ջարդելու, կտրելու, գնդակահար ընելու պարտականութեանց մէջ բնաւ չեն թերացած, բան մը՝ զոր կրնայ ապացուցանել նոյն ինքն՝ հիւպատոսը, որ ականատես եղած է իր բնակարանէն առջևի փողոցին մէջ տեղի ունեցած նմանօրինակ խժգուժ տեսարաններու:

Քաղաքի հարաւարեւմտեան կողմը, թիւրք բազմամարդ թաղերով շրջապատւած Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ թաղին վրայ, աւերող խուժանը, կրցաւ դրօշմել իր անգթութիւններու ամբողջ երանգները: Եկեղեցին կողովակէ, աւերելէ զինի, Տէր Յարութիւն քահանան և ժամկոչը կը յօշոտէն: Գրեթէ միւսնոյն վիճակին կրենթարկէն նոյն թաղերի հայերն: Իսկ հիմա խօսք կայ՝ եկեղեցին ճամփի վերածել և անունը «Էնիս փաշա» ճամփի դնել. պարագայ մը, որ եթէ իրագործւի, կրնայ բանկն պերճախօս լինել յաւերժացնելու համար քաղաքիս աւերումի դէպքին մէջ, տեղւոյն կուսակալի անձնէր գործունէութիւնը:

Խ Ն Ո Ւ Վ

Աշխատում եմ մի համառօտ ակնարկ գցել դաւառիս և շրջակայ տեղերի մասին:

Հոկտեմբերի 7-27 գաւառիս ամբողջ հայաբնակ գիւղերը ենթարկւեցին, աւերումներ, թալանի և սպանութիւնների, բացի մի երկու գիւղերից, որոնք անմիասնացին, այնպէս որ այժմ թալանւած գիւղերում միայն մնացել են չոր ու ցամաք տները և քաղցած մընացած, սպանութիւնից ազատւած մարդիկ: Ոչ ոքի չէ մնացել՝ ո՛չ անասուն, ո՛չ տնային կահ կարասիք, ոչ էլ ցրտից գոնէ պաշտպանւելու մի կտոր փաշա: Գիշերում են իւրաքանչիւրն իրենց տներում, առանց անկողնի՝ խոտերի վրայ: Այժմ ամբողջ գաւառը ներկայացնում է աւերումների մի արիւնոտ տեսարան, այս ու այն կողմ ընկածների դիակներով: Գաւառումս ըսպանւածների թիւը հասնում է 200-ի: Բաղէշում սպանւածների թիւը հասնում 2000-ի: Սարսափելի դրութեան մէջ է Ախլաթը: Մեր տեղեկութիւնների համաձայն Կարինը դեռ ևս պաշարման դրութեան մէջ է: Այս գաւառի ժողովուրդը, շնորհիւ նոր դուրս եկած մատնիչների և նրանց արած չարագործութիւնների, մեծ մասամբ յուսահատւած են:

Ինչպէս լսում ենք քրդական վստահելի աղբիւրներից՝ այս բոլոր չարագործութիւնների գլխաւոր շարժառիթը և թելադրիչը եղել է Հաքիր փաշան, որը Պոլսից դուրս էր եկել Հայաստանի դրութիւնը խաղաղացնելու: Բոլոր չարագործութիւն անողները Համիդէյի հեծելախմբերն են, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած է 150-400 մարդկանցից, սրանք երբեմն երբեմն միացած կանոնաւոր զօրքերին՝ ցերեկով յարձակում էին գործում այս ու այն կողմ: Իւրաքանչիւր գիւղի թալանումը տեւում էր 3-4 օր, որովհետեւ հայերի մէջ պահած ցորեններն անգամ չէին թողնում: Համեմատած Հաքիր փաշայի յսպանեցէք և ոչ թէ թա-

լանեցէք՝ պատուերին, որ ասել է համիդէներէ բինբա-
շիններին և ղայմաղամներին, քիւրդերը էլի աւելի բա-
րեւիղձ վարեցին, քան իրենց կազմակերպող անխիղ-
ճը: Թէև կառավարութիւնից պատուիրած էր ժողովրդին,
որ սպանւած դիակները առանձին առանձին թաղեն,
բայց գոնէ կառավարութեան աչքից հեռացնելու հա-
մար 10-20 դիակներ պահւած են առանձին հորերում:
Այսպիսի մի կրիտիկական բողոքում մի խօսքը՝ մի ակնա-
թեմէ յայտնում, ժողովրդին կենդանութիւն կարող է
ներշնչել:

Չնայած հայերի անխնայ կոտորելուն, այնուամենայ-
նիւ մի զօրեղ սարսափ տիրում է մահմեդական տարրի
վրայ, որովհետև լուր է տարածւել, թէ Ռուսաստանից
անցնելու է 7-800 «ջան-ֆիդաներ»:

Բանտարկւած են մի քանի հոգի, շատերին էլ հար-
ցաքննելուց յետոյ արձակել են. խանութները համա-
րեա թէ դեռ ևս փակ են մնում:

Մուշից ստացած նամակից քաղում ենք հետեւեալ
տեղեկութիւնները. — «Նոյեմ. 3-ին, ժամը 5-ին, պա-
տահեց այստեղի գէպըը հետեւեալ կերպով. — մի քիւրդ
տանում է ատրճանակը մի հայ զինագործի մօտ շինել
տալու. զինագործի հարցին, թէ «լիքն է ատրճանակը
թէ դատարկ», քիւրդը պատասխանում է, որ դատարկ
է. իսկ երբ զինագործը միամիտ քաշում է չախմախը,
պայթում է ատրճանակը և թիւրքերը արդէն այդ նը-
շանի վրայ պատրաստ, կը յարձակին հայերի վրայ, ո-
րոնք վազուց նախատեսած լինելով իրենց զինուն գա-
լիքը, մեծ մասամբ խանութները չէին բացէր, բացող-
ներն էլ զգուշանում էին. իրարանցումը սկսեց շու-
կայում, սարսափելի իրարանցում էր տիրում թաղերում:
Բարեբախտաբար վրայ հասան միութեսերիֆը, զինուորա-
կան հրամանատարը և թաքուրաղասին և կարողացան
առաջն առնել. սպանւեցին 6 վիրաւորեցին 36 հոգի.
քաղաքում թալան չէ տեղի ունեցել, միայն գիւղերն են
թալանւել, սպանւածների թիւը մեծ չէ գաշտում: Ս.
Արապիտի վանքն էլ թալանւած է»:

Հետագայ նամակն ուղղւեցաւ «Հնչակի» խմբագրու-
թեան, հարկ կը համարինք եւ ձեզ ուղարկել:

Նամակ «Հնչակ»-ի խմբագրութեան

Երեւայ, 11 փետրւարի 1896 թ.

Այս ամենամանր բողոքին չենք ցանկար երկարորեն
«Հնչակ»-ի յունւար 24 համարին պատասխանել:

Նախ ըսենք որ «Հնչակ»-ի ծրագիրն մեզ դեռ ծանօթ չէ
եւ որքան որ լսած ենք ապակենտրոնացումը ձեր մօտ ըն-
դունելի չէ եղած, այս եւ ասոր նման մի քանի անտանելի
պատճառներէ թելադրւած՝ ձեզ չմտնալով, ուղեցինք
կապ հաստատել միայն դաշնակցականներուն հետ, որոց
ուղղութիւնը մօտաւորապէս մէկ ու կէս տարիէ ի վեր կը
դառանինք:

Խմբագրութիւնդ թիւրիմացած էր տեղւոյս շարժումներն
իր անւամբը մկրտել. ըստ մեզ՝ այդ կարգի հաշիւներն թէ-
եւ յեղափոխական զգացումէ դուրս են՝ սակայն սխալ
հասկացողութեանց տեղիք չտալու համար, կը խնդրենք, որ
զմեզ ձեր տրամադրութեան ներքեւ հրաւիրելու չնորհին
գոնէ՝ խնայէք:

ՀԱՅ. ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ե Ր Ի Չ Ա Յ Ի Կ Օ Մ Ի Տ Է

ՆԻՐԱՏԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՅՈՒՑԱՆԸ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Կեդրոնական
սնդուկի մէջ ստացւած են.

Պ. Վաղանդ Հատիկեան 27 մ. 20 օսմ. ոսկի,
Կարմիր Դերձան 25 օսմ. ոսկի, Խոզկազին 100 օսմ.
ոսկի:

Դիլ. ք-ից. Վանանց Աստղ խմբից 15 բուբլի, Թ.
ք. մի խումբ կանանց ձեռքով հանգան. 32 բուբլի,
մի խումբ ուսանող օրիորդների ձեռքով 24 բուբլի:

Վլադ. ք-ից 150 բուբլի: Արմ. ք-ից 1000 բուբլի:
Խար. ք-ից 40 բուբլի, Ոսկանապատից 1300 բուբլի,
Բշ. ք-ից 500 բուբլի, Ախց. ք-ից Վրէժ խ. 207 բուբլի,
Նոյն տեղից՝ Բանդից 335 բուբլի, Պ. Տ. Գ. -ից, Արա-
մից 140 բուբլի, Աստղիկ խմբից 8 բուբլի:

«Նաւահանգստի» սնդուկում 1895 թ. ընթացքում
ստացւել է 1610 բուբլի, նոյն սնդուկում «Ճորոխ»
խմբից 270 բուբլի:

Արշակաւան քաղաքի Կեդր. սնդ. մէջ ստացւած են.
Վարդանոյշ 40 դհ., Զրահ խ. 55 դհ., Արշալոյս
խ. 40 դհ., Ասեղ 20 դհ., Ճարտարապետ 5 դհ.,
Հացագործ 10 դհ., Թաթուլ խ. 72 դհ., Լոյս 20 դհ.,
Մահճակալ 20 դհ., Էդէ 200 դհ., Անաբալեան 60
դհ., Օրժանդակ 20 դհ., Պսակ 40 դհ., Կեղծ 20 դհ.,
Գրիչ 2 օսմ. ոսկի, Ծծան 10 դհ., Բլուր 20 դհ., Տա-
ճատ 20 դհ., Յովնանեան խ. 140 դհ.:

Սիւնիքից. — Տնկանք 2 մէջիդիէ, Ժիրայր 1 մէջիդիէ,
Խոսրով 1 1/2 մէջիդիէ, Կարս խմբէն 2 1/4 մէջիդիէ, Դա-
տաւոր 1 մէջիդիէ, Հուր խմբէն 3 մէջիդիէ:

Ամերիկ. — Ֆիցբուրգ. — Մ. Ռ. 50 սէնթ., Ս. Թ. 25
սէնթ. Ռ. Ն. 25 սէնթ. Ա. Ռ. 1 դօլլար:

Օդ. հայ պանդուխտ մշակներից 63 ուրբի:

Գետակ քաղաքից, Հոսանքի միջոցով 20 բուբլի:

Վիշապ քաղաքի Կեդրոնական սնդուկի մէջ ստաց-
ւած են.

Զրվէժ խ. 60 դհ., Բարթալեան խ. 25 դհ., Յա-
նաղախմասէր խ. 80 դհ., Նիզակ խ. 50 դհ., Արա-
րատ խ. 40 դհ., Արամեան խ. 25 դհ., Անանուն խ.
50 դհ., Վարդ 20 դհ., Կոկոն 10 դհ., Ռմ 10 դհ.,
Գլխարկ 200 դհ., Գինեպան 5 դհ., Սեպուհ 10 դհ.,
Սթեփան 10 դհ., Հայուհի 10 դհ., Նոյեմի 5 դհ.,
Ելպիս 5 ևս 20 դհ., Մելքոն 20 դհ., Գ. Ովկեանոս
10 դհ., օր. Հայրենասէր 46 դհ., Սէր 20 դհ., Պոհտան
10 դհ.:

Դաշնակցութեան անձամբներէ խնդրում է թղթակցութեան
և ներքառութեան նամակ դիմել:

Armène-Gaspar, poste restante. Carouge (Suisse)

L. Boole, 19, Russell Road, Kensington, London W

Վիեննա, Դաշնակցութեան ազատ տպարան